

ਅਲ੍ਹਾ ਵਾਲੇ

(ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਮੁਸਾਫਿਰ)

ਮੁਹਤਰਿਮ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ,

ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਮੇਰੀ ਇਹ ਦਰਦ ਭਰੀ ਫ਼ਰਿਆਦ ਆਪ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਦੀ ਹੈ ਕਿ ਨਹੀਂ। ਸਵਿੰਦਰ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗ ਗਿਆ। ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਪਤਾ ਲੱਗ ਜਾਣ ਤੇ ਮੈਂ ਖੁਸ਼ ਹੋਇਆ, ਪਰ ਤੁਰਤ ਮੇਰੀ ਖੁਸ਼ੀ ਡੂੰਘੀ ਗਮੀ ਤੇ ਚਿੰਤਾ ਵਿੱਚ ਬਦਲ ਗਈ। ਤੈਨੂੰ ਪਤਾ ਹੈ ਕਿ ਸਵਿੰਦਰ ਨੂੰ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਧੀ ਹੀ ਸਮਝਦਾ ਸਾਂ। ਮੇਰੀ ਜਾਨ ਤੇ ਹੁਣ ਡਾਢੀ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਆਣ ਬਣੀ ਹੈ, ਮੇਰੀ ਧੀ ਮੇਰੇ ਨੇੜੇ ਤੇੜੇ ਹੀ ਬੇਗਾਨਿਆਂ ਦੇ ਵਸ ਵਿੱਚ ਪਈ ਹੋਵੇ ਤੇ ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਫੁੜਾ ਨਾ ਸਕਾਂ, ਕੇਡੀ ਬੇ-ਬਸੀ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ। ਅਸਮਾਨ ਸਿੰਘਾ, ਤੈਨੂੰ ਤੇ ਭਰਜਾਈ ਨੂੰ ਤਾਂ ਕੀ ਨੀਂਦਰ ਆਂਵਦੀ ਹੋਸੀ, ਇਸ ਤੋਂ ਵਧੀਕ ਨਾਸੂਰ ਸੁਆਡੇ ਦਿਲ ਤੇ ਹੋਰ ਕੇ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸੁਆਡੀਆਂ ਤੇ ਬੇਸਕ ਆਂਦਰਾਂ ਢਿੰਗਰਾਂ ਤੇ ਪਈਆਂ ਹਨ। ਪਰ ਮੇਰੇ ਵੀ ਦਿਲ ਕੋਲੋਂ ਕੋਈ ਪੁੱਛ ਵੇਖੇ, ਭਰਾਵਾ, ਅਗਾਰਾਂ ਤੇ ਪਿਆ ਹੋਇਆ ਹਾਂ। ਸਵਿੰਦਰ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਇਲਾਕੇ ਵਿੱਚ ਹੋਂਦੀ ਤਾਂ ਵੀ ਮੇਰਾ ਮਨ ਕਲਪਦਾ, ਪਰ ਐਡਾ ਨਹੀਂ, ਹੁਣ ਤੇ ਮੇਰੇ ਵਾਸਤੇ ਡਾਹੜੀ ਨਮੋਸ਼ੀ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ। ਉਧਰ ਸੀਸੇ ਦੇ ਖਾਨ ਨਾਲ ਮੇਰਾ ਬੜਾ ਲਿਹਾਜ਼ ਸੀ, ਉਹ ਆਦਮੀ ਵੀ ਮਾੜਾ ਨਹੀਂ, ਪਰ ਹਵਾ ਹੀ ਐਸੀ ਵਗ ਗਈ ਹੈ। ਮੈਂ ਉਸ ਦਾ ਪਿੱਛਾ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹਾਂ, ਅਜੇ ਤੱਕ ਉਸ ਡਾਹੜੀ ਨਹੀਂ ਦਿਤੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਾਸ ਹੋਰ ਵੀ ਕੁੜੀਆਂ ਹਨ। ਜਦ ਕੋਈ ਸੁਹਾ ਆਉਂਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਯਾਕਿਸਤਾਨ ਭੇਜ ਦੇਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਮੁਆਮਲੇ ਵਿੱਚ ਚੰਗੇ ਮਾੜੇ ਸਾਰੇ ਰਲ ਬੈਠੇ ਹਨ। ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਭਰਾਵਾ, ਬੀਜ ਨਾਸ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ, ਅਲ੍ਹਾ ਵਾਲੇ ਲੋਕ ਵੀ ਅਜੇ ਹਨ। ਅਗੇ ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਸੁਨੇਹਾ ਭੇਜ ਚੁੱਕਾ ਹਾਂ ਕਿ ਸਵਿੰਦਰ ਉਧਰ ਸੀਸੇ ਦੇ ਖਾਨ ਦੇ ਘਰ ਹੈ। ਪਰ ਕੇ ਪਤਾ, ਸਾਡਾ ਕੋਈ ਪੈਗਾਮ ਤੁਸਾਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਦਾ ਵੀ ਹੈ ਕਿ

ਨਹੀਂ। ਹੱਛਾ ਅਲਾ ਦਾ ਫਜ਼ਲ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਭਤੀਉ ਨੂੰ ਜ਼ਰੂਰ ਆਪਣੀ ਜਾਨ ਦੇ ਕੇ ਵੀ ਸੁਆਡੇ ਕੋਲ ਭੇਜਾਂ। ਤੂੰ ਤੇ ਆਪ ਹੀ ਮੁਸੀਬਤ ਵਿੱਚ ਫਸਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਤੈਨੂੰ ਹਰੀ ਚੰਦੇ ਸੁਨਿਆਰੇ ਤੇ ਹਰਨਾਮੇ ਖਤੀਏ ਦਾ ਤੇ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ; ਉਹ ਵਿਚਾਰੇ ਕੁਥੇ ਹਨ; ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕੁਝ ਅਮਾਨਤ ਮੇਰੇ ਪਾਸ ਹੈ; ਜਦ ਤੱਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੇ ਨਾ ਲਵਾਂ, ਮੇਰੇ ਦਿਲ ਤੋਂ ਭਾਰ ਨਹੀਂ ਲਹਿੰਦਾ। ਇਸ ਦਿਲ ਦਾ ਭਰਾਵਾ ਪਤਾ ਵੀ ਕੀ ਏ; ਤੂੰ ਆਪ ਹੀ ਗੁਰੂਆਂ ਦੇ ਕਲਾਮ ਵਿੱਚੋਂ ਸੁਣਾਂਦਾ ਸੈਂ: ਇਸ ਮਨ ਦਾ ਕੋਈ ਭਰੋਸਾ ਨਹੀਂ। ਭਰਜਾਈ ਤੇ ਭਤੀਏ ਆਂ ਸਲਾਮ, ਆਪਣੀ ਮਸੀਬਤ ਵਿੱਚ ਮੈਨੂੰ ਸ਼ਾਮਿਲ ਸਮਝੋ।

ਮੁਨਸ਼ੀ ਅਲਾ ਬਖਸ਼ ਦੀ ਇਹ ਚਿੱਠੀ ਹੱਥੋਂ ਹੱਥੀਂ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਸਮਾਨ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਜਾ ਮਿਲੀ। ਚਿੱਠੀ ਉਰਦੂ ਅਖਰਾਂ ਵਿੱਚ ਲਿਖੀ ਹੋਈ ਹੈ, ਤਰੀਕ ਉਤੇ ਹੈ ਨਹੀਂ। 22 ਅਕਤੂਬਰ ਸੰਨ 1947 ਨੂੰ ਮੁਜ਼ਫਰਾਬਾਦ ਤੇ ਹਮਲੇ ਵੇਲੇ ਸਵਿੰਦਰ ਗੁਆਚੀ ਸੀ। ਅਸਮਾਨ ਸਿੰਘ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਘਰ ਵਾਲੀ ਨੂੰ ਜੇ ਯਕੀਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਕਿ ਉਹ ਕਿਧਰੇ ਮਾਰੀ ਜਾ ਚੁਕੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਸ਼ਾਇਦ ਸਬਰ ਦਾ ਘੁੱਟ ਭਰ ਕੇ ਚੁੱਪ ਹੋ ਜਾਂਦੇ। ਜਦ ਉਹ ਮੁਜ਼ਫਰਾਬਾਦ ਤੇ ਹਮਲੇ ਦੇ ਹਾਲਾਤ ਸੁਣਦੇ ਸਨ, ਤਾਂ ਸਵਿੰਦਰ ਤੋਂ ਜ਼ਿੰਦਾ ਹੋਣ ਦੀ ਕੋਈ ਆਸ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਮਝਦੇ, ਕਿਉਂਕਿ ਅਸਮਾਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸਵਿੰਦਰ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਵਿੱਚ ਫਿਰਦਿਆਂ ਉਸ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਬਚ ਕੇ ਆਏ ਬੰਦਿਆਂ ਦੀ ਕੈਂਪਾ ਵਿੱਚ ਗਿਣਤੀ ਕਰ ਲਈ ਸੀ। ਕੋਈ ਪੰਦਰਾਂ ਕੁ ਹਜ਼ਾਰ ਬਣਦੇ ਸਨ। ਹਜ਼ਾਰੇ ਵਿੱਚੋਂ ਮੁਜ਼ਫਰਾਬਾਦ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿੱਚ ਨੱਸ ਕੇ ਆਏ ਬੰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਮਿਲਾ ਕੇ ਹਮਲੇ ਵੇਲੇ ਇਸ ਇਲਾਕੇ 'ਚ ਕੋਈ 35000 ਜਿੱਖ ਹਿੰਦੂ ਸਨ। ਅਸਮਾਨ ਸਿੰਘ ਸਮਝਦਾ ਸੀ ਕਿ ਵੀਹ ਹਜ਼ਾਰ ਮਾਰੇ ਗਏ ਤੇ ਸਵਿੰਦਰ ਕਿਥੇ ਬਚੀ ਹੋਵੇਗੀ। ਅਸਮਾਨ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਇਹ ਵੀ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਲੜਕੀਆਂ ਕਿਸ਼ਨ ਗੰਗਾ ਤੇ ਜੇਹਲਮ ਵਿੱਚ ਛਾਲਾਂ ਮਾਰ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਬਹਾਦਰ ਖਾਨ ਠੇਕੇਦਾਰ ਰਾਜੇਵਾਲੇ ਦੀ ਇੱਕ ਗਲ ਬਤੀ ਮਸ਼ਹੂਰ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਗਿਆਨੀ ਰੰਗੀਲ ਸਿੰਘ ਆਦਿ ਕੜੀਆਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਇਕੱਠਿਆਂ ਹੀ ਮਰਵਾ ਦਿੱਤਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਮੁਨਸ਼ੀ ਅਲਾ ਬਖਸ਼ ਦੀ ਚਿੱਠੀ ਵਾਂਗ ਕੋਈ ਨਾ ਕੋਈ ਉਗ ਸੁਗ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲ ਜਾਂਦੀ, ਜੇਹੜੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬੇਚੈਨੀ ਨੂੰ ਨਵੇਂ ਸਿਰਿਓਂ ਵਧੀਕ ਤਾਜ਼ਾ ਕਰ ਦਿੰਦੀ। ਅਜ ਮੁਨਸ਼ੀ ਅਲਾ ਬਖਸ਼ ਦੀ ਚਿੱਠੀ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਜਿੱਥੇ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਇੱਕ ਪੁਰਾਣੇ ਗਿਰਾਈਂ ਸਾਥੀ ਦੀ ਵਛਾਦਾਰੀ ਤੇ ਖੁਸ਼ੀ ਹੋਈ, ਉਥੇ ਉਸ ਦੇ ਸੀਨੇ ਤੇ

ਇਕ ਵੇਰਾਂ ਫੇਰ ਸੱਪ ਲੋਟਣ ਲੱਗ ਪਏ। ਉਸ ਦਾ ਖੂਨ ਉਥਾਲੇ ਖਾਣ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਉਧਰ ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਦੇ ਖਾਨ ਨੂੰ ਅਸਮਾਨ ਸਿੰਘ ਜਾਣਦਾ ਵੀ ਸੀ ਤੇ ਇਸ ਦਾ ਆਪਣਾ ਅਸਲੀ ਘਰ ਵੀ ਮਾਨਸੇਹਰੇ ਦੀ ਤਸੀਲ ਵਿੱਚ ਹੀ ਸੀ। ਸਵਿੰਦਰ ਨਲੁਫੀ ਵਿਆਹੀ ਹੋਈ ਵੀ ਸੀ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਨਾਨਕੇ ਵੀ ਉਥੇ ਹੀ ਸਨ। ਨਲੁਫੀ ਤੇ ਮੁਜ਼ਫਰਾਬਾਦ ਇੱਕ ਹੀ ਜਗ੍ਹਾ ਹੈ। ਧੰਨੀ, ਪੁਠਹਾਰ ਤੇ ਸੁਆਂ ਦੀ ਤਬਾਹੀ ਸੁਣ ਕੇ ਹਜ਼ਾਰੇ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਹਿੰਦੂ ਸਿਖ ਉਜੜ ਕੇ ਮੁਜ਼ਫਰਾਬਾਦ ਆ ਗਏ ਸਨ। ਅਸਮਾਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਜਦ ਲਾਹੌਰ ਵਿੱਚ ਇਹ ਗੱਲ ਸੁਣੀ ਤਾਂ ਸਵਿੰਦਰ ਨੂੰ ਸੋਹਰੇ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ। ਇਹ ਅਗਸਤ ਸੰਨ 1947 ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ। ਲਾਹੌਰ ਵਿੱਚ ਫਸਾਦਾਂ ਦੀ ਧੁਖਦੀ ਅੱਗ ਭੜਕਣ ਹੀ ਵਾਲੀ ਸੀ। ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਦੋ ਸਾਲ ਗੁਜ਼ਰ ਗਏ ਹਨ ਜਦੋਂ ਕਿ ਹੁਣ ਅਲ੍ਹਾ ਬਖਸ਼ ਮੁਨਸ਼ੀ ਦੀ ਚਿਠੀ ਆਈ।

2

ਪਿਆਰੇ ਮਾਤਾ ਜੀ,

ਮੈਂ ਬਚ ਗਈ, ਨਾਲ ਦੀਆਂ ਜੋ ਕੁਝ ਸੁਣਾਦੀਆਂ ਹਨ, ਉਹ ਸੁਣ ਕੇ ਤਾਂ ਮੈਂ ਸਚ ਮੁਚ ਬਚ ਹੀ ਗਈ। ਇੱਕ ਥਾਂ ਤੋਂ ਮੈਨੂੰ ਗਲੇ ਦੀ ਮਹੇਲ ਨੇ ਬਚਾਇਆ, ਇੱਕ ਥਾਂ ਤੋਂ ਚੂੜੀਆਂ ਨੇ, ਤੇ ਇੱਕ ਜਗ੍ਹਾ ਕੰਨ ਦੇ ਕਾਟਿਆਂ ਨੇ, ਮੁੰਦਰੀ ਅਜੇ ਵੀ ਮੇਰੇ ਪਾਸ ਹੈ। ਸਸ ਦੇ ਨਿੱਕੇ ਨਿੱਕੇ ਅੰਜਾਣਿਆਂ ਨੂੰ ਕੁਛੜ ਚੁਕਾ ਕਿ ਆਪ ਟੁਰਾਂ, ਡਾਹੜੀ ਭਾਜੜ ਪਈ, ਦਿਨ, ਵਾਰ, ਟਿਕਾਣੇ ਦਾ ਕੋਈ ਪਤਾ ਨਾ ਰਿਹਾ। ਜਦ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰੀ ਮੈਂ ਦਰਿਆ ਵਿੱਚ ਛਾਲ ਮਾਰੀ ਤਾਂ ਮੇਰੇ ਵਾਲਾਂ ਤੋਂ ਪਕੜ ਕੇ ਇੱਕ ਰਾਸ਼ਾ ਮੈਨੂੰ ਧਰੁਹ ਕੇ ਬਾਹਰ ਕਢ ਲਿਆਇਆ, ਪੁਲ ਤੇ ਆਣ ਕੇ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਇਹ ਤੇ ਆਪਣਾ ਹੀ ਨਲੁਫੀ ਗੁਰਦਵਾਰੇ ਦਾ ਜੇਹਲਮ ਵਾਲਾ ਪੁਲ ਹੈ, ਮੇਰਾ ਮੂੰਹ ਸਿਰ ਛਿਲਿਆ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਹਾਲ ਦੁਹਾਈ ਪਾ ਕੇ ਦੋੜੀ ਤਾਂ ਇੱਕ ਹੋਰ ਆਦਮੀ ਆਖਣ ਲਗਾ, “ਜਾਸੋਂ ਕੁਝੇ, ਸਿਖ ਤੇ ਹਿਕ ਵੀ ਨਹੀਂ ਬਚਿਆ।” ਮੇਰੇ ਖੱਕੇ ਹਥ ਵਿੱਚ ਲੋਹੇ ਦਾ ਕੜਾ ਸੀ। ਹਿਕ ਕੁੜੀ ਨੇ ਮਲਿਟਰੀ ਮਲਿਟਰੀ ਆਖਿਆ ਤਾਂ ਉਹ ਆਦਮੀ ਆਖਣ ਲਗਾ, “ਮਲਿਟਰੀ ਕੁਝੇ, ਜਰਨੈਲ ਤੇ ਆਪੂੰ ਹੀ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।” ਬਜਤਾੜੇ ਆਲੇ ਪਾਸਿਉਂ ਅਸਾਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸਿਖ ਤੇ ਜਨਾਨੀਆਂ ਆਵਦੇ ਵੇਖੇ, ਸਾਡੀ ਜਾਨ ਵਿੱਚ ਜਾਨ ਆਈ, ਅਸੀਂ ਦੋੜੀਆਂ ਤਾਂ ਹੇ ਡਾਗ ਮੇਰੇ ਮਥੇ ਵਿੱਚ ਆਣ ਕੇ ਲੱਗੀ। ਮੈਨੂੰ ਹੋਸ ਆਈ ਤਾਂ ਮੈਂ ਕਲ ਮੁਕੱਲੀ ਸਾਂ, ਕੁਝ ਪਤਾ ਨਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਇਹ ਤਿਹੜੀ ਥਾਂ ਹੈ। ਉਠ ਕੇ ਤੁਰੀ ਪਰ ਸਾਹ ਸਤ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਗੋਲੀਆਂ ਦੇ

ਚਲਣ ਤੇ ਦਰਿਆ ਵਿੱਚ ਛਾਲਾਘਾਂ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਆਉਣ ਤੋਂ ਮੈਂ ਸਮਝਿਆ ਕਿ ਪੁਲ ਦੇ ਨੇੜੇ ਹੀ ਹਾਂ, ਤਲੀਆਂ ਟੇਕ ਕੇ ਮੈਂ ਟਿੱਬੇ ਤੇ ਚੜ੍ਹੀ ਤਾਂ ਪੁਲ ਨਜ਼ਰ ਆਵਦਾ ਸੀ, ਪਰ ਬੜਾ ਵੱਡਾ, ਮੈਨੂੰ ਸਮਝ ਨਾ ਆਈ। ਬੰਨੇ ਤੇ ਪਾਲਕ ਸੀ ਕਿ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿਸ ਦੀਜ਼ ਦੇ ਪਤਰ, ਪਾਲਕ ਜਿਹਾ ਸਵਾਦ ਸੀ, ਮੈਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਖਾ ਲਏ। ਪੰਜ ਛੇ ਬੰਨੇ ਆਵਦੇ ਵੇਖ ਕੇ ਮੈਂ ਪੁਲ ਵਾਲੇ ਪਾਸੇ ਦੌੜ ਪਈ। ਕੋਈ ਅੱਧਾ ਕੁ ਮੀਲ ਦੌੜੀ ਹੋਵਾਗੀ, ਪਤਾ ਲੱਗ ਗਿਆ ਕਿ ਪੁਲ ਵੀ ਦੁਜਾ ਸੀ। ਪਿਛੇ ਪਰਤ ਕੇ ਵੇਖਿਆ ਤਾਂ ਕੋਈ ਆਦਮੀ ਨਾ ਦਿਸਿਆ। ਪੁਲ ਤੇ ਪਹੁੰਚਣ ਤਕ ਮੇਰੇ ਪੈਰ ਸੁੱਜ ਗਏ। ਮਾਤਾ ਜੀ, ਉਸ ਵੇਲੇ ਦੀ ਭਿਆਨਕ ਹਾਲਤ ਤਸਵੀਰਾਂ ਵਿੱਚ ਵੇਖ ਕੇ ਵੀ ਬੰਦਾ ਡਰ ਜਾਏ। ਕਿਸਨ ਗੰਗਾ ਵਿੱਚ ਛਾਲਾਂ ਤੇ ਛਾਲਾਂ ਵਜ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਮੈਂ ਆਪ ਜੇਹਲਮ ਵਿੱਚ ਛਾਲ ਮਾਰੀ ਸੀ, ਪਰ ਹੁਣ ਵੇਖ ਕੇ ਮੇਰਾ ਸਿਰ ਚਕਰਾ ਗਿਆ, ਪੈਰ ਮੇਰੇ ਅੱਗੇ ਹੀ ਸੁੱਜੇ ਹੋਏ ਸਨ, ਛਾਲ ਮਾਰਨ ਦੀ ਤਾਂ ਮੇਰੇ ਵਿੱਚ ਹਿੰਮਤ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਮੈਂ ਚੱਕਰ ਖਾ ਕੇ ਦਰਿਆ ਵਿੱਚ ਜਾ ਪਈ। ਪਾਣੀ ਬੜੇ ਜ਼ੋਰ ਦਾ ਸੀ, ਜੋ ਰੁੜ੍ਹ ਗਏ ਸੋ ਰੁੜ੍ਹ ਗਏ। ਪਾਣੀ ਦੇ ਧੌੜੇ ਨਾਲ ਕੋਈ ਕਿਨਾਰੇ ਦੇ ਨੇੜੇ ਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਜ਼ਾਲਿਮ ਉਸ ਨੂੰ ਧਰੁਹ ਲੈਂਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਮੈਨੂੰ ਪਿਛੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਮੇਰਾ ਤੇ ਸਾਡੇ ਗਿਰਾਏ ਦੀ ਬੰਸੋਂ ਦਾ ਜਿਸਮ ਢਹਿੰਦਿਆਂ ਹੀ ਕਿਨਾਰੇ ਨਾਲ ਜਾ ਲਗਾ। ਮੇਰੇ ਜਿਸਮ ਤੇ ਕੋਈ ਚਾਲੀ ਜਖਮ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰਾਜ਼ੀ ਹੋਣ ਵਿੱਚ ਛੇ ਮਹੀਨੇ ਲੱਗੇ। ਮਾਤਾ ਜੀ, ਇਹ ਚੰਗਾ ਹੀ ਹੋਇਆ। ਹੁਣ ਜਦ ਮੈਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਮਿਲਦਾ, ਤੁਸਾਂ ਉਕਾ ਹੀ ਪਛਾਣ ਨਹੀਂ ਸਕਣਾ। ਚਾਚਾ ਅਲ੍ਹਾ ਬਖਸ਼ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਛਾਣ ਸਕਿਆ। ਜਖਮ ਰਾਜ਼ੀ ਹੋਣ ਨਾਲ ਹੀ ਮੈਨੂੰ ਵਡਾ ਤਾਪ ਹੋ ਗਿਆ। ਤਿੰਨ ਮਹੀਨਿਆਂ ਪਿਛੋਂ ਜਦ ਮੈਂ ਟੁਰਨ ਜੋਗੀ ਹੋਈ, ਬੰਸੋਂ ਦੇ ਕੁਛੜ ਬਾਲ ਸੀ। ਮੈਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਕੇ ਲਿਖਾਂ, ਮਾਤਾ ਜੀ, ਮੇਰੀ ਚਿੱਠੀ ਪਿਤਾ ਜੀ ਨੂੰ ਕਿਲਕੁਲ ਨਾ ਪੜ੍ਹਾਣੀ, ਬੜਾ ਹੀ ਚੰਗਾ ਹੋਇਆ ਕਿ ਮੇਰੀ ਜਾਨ ਚੰਗੀ ਨਹੀਂ ਰਹੀ। ਥੋੜ੍ਹੇ ਚਿਰ ਪਿਛੋਂ ਬੰਸੋਂ ਤੋਂ ਹੀ ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਬਢੇ ਦੇ ਮੱਚੀਏ ਪਾਸ ਮੈਨੂੰ ਵੇਚਣ ਲਗੇ ਹਨ। ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਵੀ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਚਾਚਾ ਅਲ੍ਹਾ ਬਖਸ਼ ਮੇਰੀ ਸੁੰਹ ਕੱਢ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਉਹ ਇੱਕ ਵੇਰੀ ਹਿੰਦੁ-ਸਤਾਨ ਦੇ ਆਦਮੀਆਂ ਨਾਲ ਉਧਰ ਸੀਜੇ ਆਇਆ ਵੀ, ਪਰ ਇਥੇ ਸਾਰਿਆ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗ ਗਿਆ। ਸਾਰੇ ਟਿਲਾਕੇ ਵਿਚ ਜੇਹੜੀਆਂ ਕੁੜੀਆਂ ਸਨ, ਉਹ ਯਾਕਿਸ-ਤਾਨ ਭੇਜ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਹੁਣ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਹੈ ਕਿ ਚਾਚਾ ਅਲ੍ਹਾ ਬਖਸ਼ੇ ਨੂੰ ਉਸ ਵੇਲੇ ਇਹ ਕੁਲੇਖਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਮੈਂ ਵੀ ਯਾਕਿਸਤਾਨ ਭੇਜ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹਾਂ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਮੈਂ ਉਥੇ ਹੀ ਸਾਂ। ਤੈਜੇ ਦਾ ਜਾਤਕ ਖਿਡਾਣਾ ਮੇਰਾ ਕੰਮ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ

ਕਿਸੇ ਗੋਲਿਆ ਨਾ। ਮੇਰੇ ਕਪੜਿਆਂ ਤੋਂ ਮੈਂ ਉਕੀ ਨਹੀਂ ਸਾਂ ਪਛਾਣੀ ਜਾਂਦੀ, ਨਾ ਹੀ ਸਕਲੋਂ, ਤੁਸੀਂ ਵੀ ਵੇਖੋ ਤੇ ਨਾ ਪਛਾਣੋ, ਨਾ ਹੀ ਮੈਨੂੰ ਉਹ ਪਛਾਣ ਸਕਨ। ਪਿਤਾ ਜੀ ਨੂੰ ਮੇਰੀ ਚਿੱਠੀ ਨਾ ਵਖਾਣੀ। ਬੰਸੋ ਜਦ ਦੂਜੀ ਵੇਰ ਯਾਕਿਸਤਾਨ ਤੋਂ ਮੁੜ ਕੇ ਆਈ ਤਾਂ ਉਸ ਮੈਨੂੰ ਦਸਿਆ ਕਿ ਜਿਸ ਮੋਚੀ ਪਾਸ ਮੈਨੂੰ ਵੇਚਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਹੋਰ ਕੁੜੀ ਮੰਗਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਵਾਸਤੇ ਸੌਦਾ ਨਹੀਂ ਪਕਿਆ, ਉਹ ਕੁੜੀ ਬਸਤਾੜੇ ਦੀ ਹੈ। ਮੇਰੀ ਬਾਬਤ ਮੋਚੀ ਆਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਦਾ ਮੁਹਾਂਦਰਾ ਨਹੀਂ ਚੰਗਾ। ਮਾਤਾ ਜੀ, ਤੁਸੀਂ ਆਖਸੋਂ ਮੈਂ ਕੇਡੀ ਬੇਸ਼ਰਮ ਹਾਂ। ਬਸਤਾੜੇ ਆਲੀ ਪਰ-ਮੇਸਰੀ ਨੂੰ ਤੁਸੀਂ ਜਾਣਦੇ ਹੀ ਹੋ ਕੇ, ਨਲੁਛੀ ਆਂਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ, ਵਿਸਾਖੀ ਤੇ। ਇਥੇ ਡੰਗਰਾਂ ਵਾਂਗ ਸਾਡੇ ਮੁਲ ਪੈਂਦੇ ਰਹੇ ਮਾਤਾ ਜੀ। ਅਖੀਰ ਮੈਂ ਵਿੱਕ ਗਈ, ਸ਼ਿਕਿਆਰੀ ਦੇ ਲੁਹਾਰੇ ਫੱਜੇ ਕੋਲ। ਉਸ ਨੇ ਮਰ ਮਾਰ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਅਗਲੇ ਹਾਲੇ ਵੀ ਗਵਾ ਦਿੱਤਾ। ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੇ ਬੰਦੇ ਇੱਧਰ ਫਿਰ ਰਹੇ ਸਨ, ਪਰ ਇਧਰ ਮਾੜੇ ਚੰਗੇ ਹਿਕ ਹੋਏ ਪਏ ਸਨ। ਹਿਕ ਇਸਤਰ੍ਹਾਂ ਕਿ ਚੰਗੇ ਮਾੜਿਆਂ ਤੋਂ ਡਰਦੇ ਬਲਦੇ ਨਹੀਂ, ਨਾਲੇ ਇਹ ਪਰਚਾਰ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਸਲਾਮ ਦਾ ਵਾਧਾ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਹਿਕ ਦਿਨ ਹਵਾਈ ਉਡ ਗਈ ਕਿ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੀਆਂ ਕੁੜੀਆਂ ਨੂੰ ਛੁੜਾਣ ਵਾਲੇ ਆ ਗਏ ਹਨ, ਉਸ ਦਿਨ ਰਾਤ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਬਹੁਤ ਮਾਰ ਪਈ। ਫੱਜਾ ਆਖੇ ਕਾਜੀ ਕੋਲ ਜੁਲ ਨਿਕਾਹ ਪੜ੍ਹਾਈਏ। ਉਹ ਆਖਦਾ ਸੀ, ਨਿਕਾਹ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਹਥ ਨਹੀਂ ਲਾ ਸਕਦਾ, ਦੋਜ਼ਖਾਂ ਵਿਚ ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਜਾਣਾ। ਉਸ ਦੀ ਮਰਜ਼ੀ ਸੀ ਕਿ ਯਾਕਿਸਤਾਨ ਭਜਾ ਕੇ ਲੈ ਜਾਵਾਂ। ਢੂੰਡਾਉ ਗਿਰਾਏ ਵਿੱਚ ਆਣ ਵੜੇ, ਤਾਂ ਹਨੇਰੀ ਰਾਤ ਵਿੱਚ ਫੱਜਾ ਮੈਨੂੰ ਧਰੂਹ ਕੇ ਲੈ ਤੁਰਿਆ। ਮੇਰੇ ਪੈਰਾਂ ਦੇ ਦਰਦ ਫਿਰ ਜਾਗ ਪਏ, ਨਾ ਰਾਹ ਨਾ ਪੈਂਡਾ, ਪੈਰੋਂ ਨੰਗੀ, ਪੱਥਰ ਹੀ ਪੱਥਰ, ਸਵੇਰ ਸਾਰ ਅਸੀਂ ਪਕੜੇ ਗਏ। ਫੱਜਾ ਹੀ ਦਸਦਾ ਸੀ ਕਿ ਇਸ ਥਾਂ ਦਾ ਨਾ ਬਦਲ ਹੈ ਤੇ ਯਾਕਿਸਤਾਨ ਇਥੋਂ ਛੇ ਮੀਲ ਹੈ। ਫੱਜਾ ਮੈਨੂੰ ਰਾਹ ਵਿੱਚ ਸਮਝਾਦਾ ਰਿਹਾ ਕਿ ਤੂੰ ਹੁਣ ਜਾਂਦਿਆਂ ਹੀ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਨਿਕਾਹ ਕਰ ਲਵੀਂ। ਅੱਵਲ ਤਾਂ ਹੁਣ ਸਿਖ ਮਾਰੇ ਹੀ ਗਏ ਹਨ, ਪਰ ਜੇ ਜੀਂਦੇ ਵੀ ਹੋਏ ਤਾਂ ਨਾ ਮਾਪਿਆਂ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਸੋਹਰਿਆਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਘਰ ਰਖਣਾ ਹੈ। ਕਿਉਂ ਮਾਤਾ ਜੀ, ਇਹ ਠੀਕ ਹੈ? ਜਦ ਫੱਜੇ ਦੀ ਗੱਲ ਵਿਚ ਮੈਂ ਹਾਂ ਨਹੀਂ ਸਾਂ ਕਰਦੀ, ਤਾਂ ਉਹ ਕਤੀਚੀਆ ਵੱਟ ਕੇ ਆਖਦਾ ਸੀ, ਉੱਥੇ ਤਾਂ ਮੈਂ ਕਾਜੀ ਨੂੰ ਬੁਝਾ ਕੇ ਜ਼ਬਰਦਸਤੀ ਵੀ ਕਰ ਲਵਾਗਾ। ਮੈਂ ਰੁਪਏ ਭਰੇ ਹਨ। ਜੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਾਲੇ ਖੋਹ ਕੇ ਲੈ ਵੀ ਗਏ ਤਦ

ਵੀ ਤੈਨੂੰ ਨਿਸ਼ਾਨੀ ਦੇ ਕੇ ਹੀ ਟੋਰਾਂਗਾ। ਮਾਤਾ ਜੀ, ਮੇਰੀ ਚਿੱਠੀ ਪਿਤਾ ਜੀ ਨੂੰ ਨਾ ਪੜ੍ਹਾਣੀ। ਉਸ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨੀ ਦਾ ਮਤਲਬ ਮੈਂ ਹੋਰ ਸਮਝਿਆ, ਪਰ ਉਸ ਦਾ ਮਤਲਬ ਹੋਰ ਸੀ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਨੇ ਸਾਨੂੰ ਪਕੜਿਆ ਉਹ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਸਨ। ਫੱਜੇ ਨੂੰ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਹਿਕ ਗਿਰਾਏਂ ਦੇ ਥਾਣੇ ਵਿੱਚ ਜਾ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ। ਇੱਕ ਸਿਪਾਹੀ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਸਿਰ ਤੋਂ ਪੈਰ ਤੱਕ ਵੇਖਿਆ, ਕੁਝ ਪੁੱਛ-ਗਿੱਛ ਕੀਤੀ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਉਧਰ ਸੀਸੇ ਲੈ ਆਏ। ਸਿਪਾਹੀ ਤਿੰਨ ਸਨ, ਉਹ ਕੁਝ ਵਖਰੇ ਹੋ ਕੇ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੇ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਡਰ ਲਗਦਾ।

“ਛੱਡੋ ਬਲਾਈ ਨੂੰ, ਛੱਡੋ ਬਲਾਈ ਨੂੰ” ਇਹ ਲਫਜ਼ ਕਈ ਵੇਰ ਮੇਰੇ ਕੰਨੀਂ ਪੈਂਦੇ। ਉਧਰ ਸੀਸੇ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਸਾਨੂੰ ਪਤਾ ਲਗਾ ਕਿ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ 'ਚੋਂ ਜੇਹੜੇ ਬੰਦੇ ਆਏ ਹਨ ਉਹ ਵਾਪਸ ਚਲੇ ਗਏ ਹਨ। ਮੈਨੂੰ ਹਿਕ ਘਰ ਵਿੱਚ ਹਿਕ ਜਨਾਨੀ ਦੇ ਸਪੁਰਦ ਕਰ ਕੇ ਸਿਪਾਹੀ ਖਾਨ ਦੇ ਘਰ ਚਲੇ ਗਏ। ਰਾਤ ਚਿਰਕੇ ਜਿਹੇ ਮੈਨੂੰ ਖਾਨ ਦੇ ਘਰ ਬੁਲਾਇਆ ਗਿਆ। ਸਿਪਾਹੀ ਉਥੇ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਖਾਨ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਕਿਹਾ :—

“ਮੈਨੂੰ ਫੱਜੇ ਨਾਲ ਜਾਣਾ ਪੈਸੀ।”

“ਮੈਂ ਕਿਹਾ, ਫੱਜਾ ਤੇ ਪਕੜਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।”

“ਉਸ ਨੂੰ ਪਕੜਨ ਵਾਲਾ ਕੌਣ ਜੰਮਿਆ ਹੈ।”

“ਖਾਨ ਦੀ ਗੱਲ ਸੁਣ ਕੇ ਮੈਂ ਚੁੱਪ ਹੋ ਗਈ। ਦੂਜੇ ਦਿਨ ਸਵੇਰੇ ਕੀ ਤਕਾ ਕਿ ਫੱਜਾ ਵੀ ਉਥੇ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ ਹੈ। ਖਾਨ ਨੇ ਫੱਜੇ ਨੂੰ ਕਿਹਾ, “ਇਸ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਜਾ, ਜੇ ਤਿੱਕ ਮਿੜ ਕਰੇ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸ, ਮੈਂ ਇਸ ਦਾ ਅੱਗੇ ਹੀ ਬੜਾ ਲਿਹਾਜ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਫੱਜੇ ਨੇ ਬੜਾ ਨਿੱਮੋਝੁਣਾ ਹੋ ਕੇ ਕਿਹਾ, “ਇਹ ਤੇ ਬੜਾ ਟੰਟਾ ਹੈ, ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੇ ਢੁੰਢਾਉ ਰੋਜ਼ ਆ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਅਜ ਆਪਣੇ ਹੀ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਨੇ ਪਕੜ ਲਿਆ ਸੀ, ਜੇ ਤੁਸੀਂ ਨਾ ਛੁੜਵਾਂਦੇ ਤਾਂ ਫਸਿਆ ਪਿਆ ਸਾਂ। ਨਿਕਾਹ ਇਹ ਪੜ੍ਹਾਂਦੀ ਨਹੀਂ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਕੇ ਫਾਇਦਾ ਇਸ ਨੂੰ ਰੋਟੀਆਂ ਖੁਆਣ ਦਾ ਹੋਇਆ।” ਮੇਰੇ ਸਾਹਮਣੇ ਹੀ ਫੱਜਾ ਇਹ ਗੱਲਾਂ ਆਖੀ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਦਿਨ ਬੰਸੇ ਮੈਨੂੰ ਘਰ ਵਿੱਚ ਨਜ਼ਰ ਨਾ ਆਈ, ਪਿੱਛੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਫਿਰ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ ਨੇ। ਮਾਤਾ ਜੀ, ਮੈਨੂੰ ਫੱਜੇ ਨਾਲ ਫਿਰ ਸੰਕਿਆਈ ਆਣਾ ਪਿਆ। ਰਾਹ ਵਿੱਚ ਮੈਂ ਫੱਜੇ ਨੂੰ ਮਨਾ ਲਿਆ ਕਿ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਐਬਟਾਬਾਦ ਲੈ ਚਲੇ, ਉਥੇ ਮੈਂ ਮੈਜਿਸਟਰੇਟ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਪਣੇ ਬਿਆਨ ਦੇ ਦੋਸ਼ਾਂ ਕਿ ਮੈਂ ਖਸੀ ਨਾਲ ਪਾਕਿਸਤਾਨ

ਵਿਚ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹਦੀ ਹਾਂ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰੋਜ਼ ਦੀ ਭਾਜੜ ਮੁੱਕ ਜਾਸੀ। ਬੰਸੇ ਨੇ ਵੀ ਇਸ ਵਾਰੀ ਯਾਕਿਸਤ ਨਾਂ ਮੁੜ ਕੇ ਇਹੋ ਗੱਲ ਖਾਨ ਨੂੰ ਆਖੀ ਕਿ ਰੋਜ਼ ਰੋਜ਼ ਯਾਕਿਸਤਾਨ ਭੇਜਣ ਦੇ ਟੰਟੇ ਨਾਲੋਂ ਸਾਡੇ ਬਿਆਨ ਜਿਲੇ ਵਿੱਚ ਜਾ ਕੇ ਦਿਵਾ ਦਿਉ। ਇਤਫਾਕ ਐਸਾ ਹੋਇਆ ਕਿ ਜਦੋਂ ਫੌਜਾ ਮੈਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਅੰਬਟਾਬਾਦ ਪਹੁੰਚਿਆ, ਉਧਰੋਂ ਖਾਨ ਦੇ ਆਦਮੀ ਬੰਸੇ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਆਏ ਹੋਏ ਸਨ। ਚਾਚੇ ਅਲ੍ਹਾ ਬਖਸ਼ ਨੂੰ ਵੀ ਟਿੱਧਰੋਂ ਸੁਹ ਮਿਲ ਗਈ। ਉਹ ਵੀ ਕਚਹਿਰੀ ਖੜਾ ਸੀ। ਬੰਸੇ ਬੁਰਕੇ ਵਿੱਚ ਸੀ। ਮੈਂ ਨੱਸ ਕੇ ਚਾਚੇ ਅਲ੍ਹਾ ਬਖਸ਼ ਨੂੰ ਫੜ੍ਹੀ ਤੋਂ ਜਾ ਨੱਪਿਆ, ਉਹ ਹੈਰਾਨ ਜਿਹਾ ਹੋ ਗਿਆ, ਤੇ ਮੇਰੇ ਦੱਸਣ ਤੇ ਆਖਣ ਲੱਗਾ, “ਮਰ ਜਾਣੀਏ ਸਵਿੰਦਰੋ, ਮੈਂ ਤੇ ਤੈਨੂੰ ਦੁੰਡਦਾ ਪਾਗਲ ਹੋ ਜੁਲਿਆ ਹਾਂ।”

ਕਚਹਿਰੀ ਦੇ ਲੋਕ ਇਰਦ ਗਿਰਦ ਇਕੱਠੇ ਹੋ ਗਏ। ਮੈਨੂੰ ਤੇ ਕਿਸੇ ਮਜਿਸਟਰੇਟ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਖੜਿਆ ਹੀ ਨਾ। ਬੰਸੇ ਡਰੀ ਹੋਈ ਸੀ, ਉਹ ਮਜਿਸਟਰੇਟ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਖ ਆਈ ਕਿ ਮੈਂ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਨਹੀਂ ਜਾਣਾ ਚਾਹਦੀ। ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਤੋਂ ਆਈ ਪਾਹਟੀ ਦੇ ਅੱਧੇ ਬੰਦੇ ਅੰਬਟਾਬਾਦ ਮੌਜੂਦ ਸਨ। ਮੇਰਾ ਹਾਲ ਚਾਲ ਪਤਾ ਨਿਵਾਂ ਪੁੱਛ ਕੇ ਉਸੇ ਵੇਲੇ ਆਖ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਕਿ ਇਸ ਨੂੰ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਭੇਜ ਦਿਓ। ਬੰਸੇ ਬਾਰੇ ਅਜੇ ਪੁੱਛ ਪਰਤੀਤ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ। ਜਦ ਤੱਕ ਬੰਸੇ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਅਸਾ ਦੋਹਾਂ ਨੂੰ ਚਾਚੇ ਅਲ੍ਹਾ ਬਖਸ਼ ਦੀ ਨਿਗਰਾਨੀ ਵਿੱਚ ਰਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਬੰਸੇ ਦਾ ਤੇ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਤੇ ਮੈਂ ਖਬਰੇ ਇਸ ਚਿੱਠੀ ਦੇ ਪਹੁੰਚਣ ਨਾਲ ਹੀ ਤਹਾਡੇ ਕੋਲ ਪਹੁੰਚ ਜਾਸਾ। ਬੰਸੇ ਕੁਝ ਜੀ-ਭਿਆਣੀ ਹੈ। ਉਹ ਆਖਦੀ ਹੈ, ਘਰ ਵਾਲੇ ਖਬਰੇ ਸਾਨੂੰ ਮੂੰਹ ਵੀ ਲਾਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਨਹੀਂ। ਉਹ ਜਕੋ-ਤਕਿਆ ਵਿੱਚ ਹੈ, ਨਾਲੇ ਉਸ ਦੀ ਗੱਲ ਵੀ ਹੋਰ ਹੈ।

—ਤਹਾਡੀ ਸਵਿੰਦਰ

ਖੋਜੀ ਪਾਹਟੀ ਦੇ ਇਕ ਮੈਂਬਰ ਰਾਹੀਂ ਜਦ ਇਹ ਚਿੱਠੀ ਅਸਮਾਨ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਮਿਲੀ ਤਾਂ ਉਹ ਦੋਵੇਂ ਮੀਆਂ ਬੀਵੀ ਲਾਹੌਰ ਜਾ ਕੇ ਬੈਠ ਗਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬੜੀ ਨਿਰਾਸ਼ਤਾ ਹੋਈ ਜਦੋਂ ਆਪਣੇ ਵਾਲੀਆਂ ਬੀਬੀਆਂ ਵਿੱਚ ਸਵਿੰਦਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਖੈਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਤੁਰਤ ਹੀ ਪਤਾ ਲੱਗ ਗਿਆ ਕਿ ਸਵਿੰਦਰ ਕਸ਼ਮੀਰੀ ਸਰਨਾਰਥੀਆ ਦੇ ਕੈਂਪ ਵਿੱਚ ਭੇਜੀ ਗਈ ਹੈ। ਤਿੰਨ ਮਹੀਨੇ ਹੋਰ ਲੱਗ ਗਏ। ਅਖੀਰ ਮਾਤਾ ਪਿਤਾ ਦੀਆਂ ਆਦਰਾਂ ਠੰਡੀਆਂ ਹੋਈਆਂ। ਸਵਿੰਦਰ ਦੀ ਮਾਤਾ ਨੇ ਉਸ ਦੀ ਪਿੱਠ ਤੇ ਹੱਥ ਫੇਰ ਕੇ ਆਪਣੇ ਹਿੰਦੂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਆਂ ਪੁੱਛਿਆ, “ਤੇਰੀ ਸੱਸ ਦਾ ਕੋਈ ਪਤਾ ਨਿਵਾਂ?”

ਸਵਿੰਦਰ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਕੈਂਪ ਵਿੱਚ ਮਿਲ ਪਈ ਸੀ, ਉਸ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਬਹੁਤ ਘਟ ਗਈ ਹੈ, ਮਿਲਦਿਆਂ ਸਾਰ ਉਸ ਪਹਿਲਾਂ ਮੇਰੇ ਗਲੇ ਦੇ ਚੜ੍ਹੀਂ ਪਾਸੀਂ ਹੱਥ ਫੇਰਿਆ, ਫਿਰ ਮੰਗੀਆਂ ਬਾਹਵਾਂ ਨੂੰ ਟਟੋਲਿਆ, ਮੈਂ ਸਮਝਿਆ ਕੋਈ ਜ਼ਖਮਾਂ ਦੇ ਨਿਸ਼ਾਨ ਵੇਖਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਜਿਸ ਵੇਲੇ ਉਸ ਮੇਰੇ ਦੋਵੇਂ ਕੰਨ ਟੋਹੇ ਤਾਂ ਮੈਂ ਸਮਝ ਗਈ ਕਿ ਇਹ ਕੀ ਵੇਖਦੀ ਹੈ।”